

Qərbi Azərbaycanda 1948–1953-cü illər deportasiyası

1923-cü ildə Azərbaycan SSR tərkibində Qarabağın dağlıq hissəsində erməni azlığı üçün muxtar vilayətinin yaranması ilə o dövrdəki Ermənistan–Azərbaycan ərazi münaqişəsinə moratorium qoyulmuşdu. Lakin II Dünya müharibəsinin sonunda bu sakitliyin tamamilə müvəqqəti bir xarakter daşdığı aydın olmuşdu.

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağa irəli sürdüyü iddialar, həmin muxtar qurumun Azərbaycan SSR tərkibində yadılmasını erməni tərəfinin problemin həlli kimi qəbul etmədiyini və bu ərazini özünə birləşdirmək planlarından əl çəkmediyini göstərmişdi. Ermənistan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Q.Arutinovun ÜK (b) P MK katibi G.Malenkova göndərdiyi teleqramda muxtar vilayətin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi təklifini əsaslandırmağa çalışaraq, bu addımın Qarabağın erməni əhalisinin inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaradacağını bildirmişdi.

Şübhəsiz ki, Q.Arutinov belə bir addımı atmazdan əvvəl Sovet Azərbaycanının lideri M.Bağirovla kifayət qədər mürəkkəb münasibəti olan A.Mikoyanla məsləhətləşmişdi. Üstəlik, Arutinovun qardaşı qızı Mikoyanın oğlu Alekseyin arvadı idi. Arutinovun bu addımı ilə bağlı sənədlə bir dəlil olmayan başqa versiyalar da var. Uzun müddət Sov.İKP Mərkəzi Komitəsində məsul vəzifələr tutmuş K.Brutentsin xatirələrində bu hadisələr bir az fərqli təsvir edilmişdir: “Hələ rəsmi olaraq təsdiqlənməmiş belə bir versiya var ki, 1945-ci ildə Qarabağ məsələsini Ermənistan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin katibi Arutinov və Beriya qaldırılmışdı, Stalin Beriyyaya bu məsələni həll etmək əmrini vermişdi. O isə Bağirovla birlikdə ümumi layihə təklif etmişdi: Qarabağ – Ermənistana, Dağıstan – Azərbaycana və eyni zamanda, Soçi – Gürcüstana”.

O vaxt Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin katibi işləmiş H.Seyidov xatırlayırdı ki, M.Bağirov əks təkliflə çıxış edərək, Ermənistanın Əzizbəyov, Vedi və Qarabağlar bölgələrinin Azərbaycan SSR-ə birləşdirilməsi müqabilində azərbaycanlıların yaşadığı Şuşa bölgəsi istisna olmaqla erməni muxtar vilayətinin Ermənistan SSR-ə verilməsinin mümkünlüyünü bildirmişdi. Lakin Ermənistan rəhbərliyinin əsas məqsədi ərazi və əhali mübadiləsi deyil, respublika sərhədlərinin genişləndirmək olduğundan, sakitcə məsələni gündəmdən çıxartmışdı.

Respublika sərhədlərinin Qarabağın dağlıq hissəsi hesabına genişləndirilməsinə nail ola bilməyən Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Arutinov 1947-ci ilin payızında Staline müraciətində “vətən-

lərinə” dönen on minlərlə mühacirin yerləşdirilməsi ilə bağlı məsələnin təcili həll edilməsi barədə yeni bir məsələ qaldır-

mışdı. Beləliklə, Ermənistan rəhbərliyi ata-baba yurdlarında – Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın alçalması və hüquqlarının tapdalanması hesabına “tarixi vətən”lərini genişləndirmək fəndinə əl atmış, bununla Azərbaycandan hayıf çıxmışdı.

Yüz min azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan Azərbaycana köçürülməsi fikri belə ortaya çıxmışdı. Şübhə yoxdur ki, layihənin təşəbbüsü Ermənistan rəhbərliyindən gəlmişdi və Moskva tərəfindən dəstəklənmişdi. Azərbaycan əhalisinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür–Araz ovalığına köçürülməsi məsələsi SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixində İ. Stalinin imzaladığı qərarla qüvvəyə minmişdi. Fərmana əsasən, 1948–1950-ci illər ərzində Ermənistanın 100 min nəfərlik Azərbaycan əhalisi köçürülmüşdü.

Ermənistan SSR-nin Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin 1948-ci ilə olan məlumatına görə, köçürülmədən əvvəl respublikada 25 min ailə və ya 110 minə yaxın azərbaycanlı yaşayırdı. Bunlardan yalnız 9 min ailə və ya 35 min nəfər düzən ərazidə, qalan 75 min nəfər isə dağlıq bölgələrdə məskun idi. Bunlardan yalnız 9 min ailə və ya 35 min insan düzən ərazilərdə, qalan 75 min nəfəri Ermənistan SSR-in yüksək dağ bölgələrində yaşa-

yırdı. Azərbaycanlıların köçürülməsinin səbəbi ABŞ, Avropa, Yaxın Şərqdə yaşayan ermənilərin “öz yurdlarına köçmək istəyi” idi.

Azərbaycan əhalisinin Qərbi Azərbaycandan köçürülməsi xarici ölkələrdən gələn ermənilərin qəbulu və yerləşməsi üçün şəraiti xeyli asanlaşdırmışdı. Buna görə də, fərmana əsasən, Azərbaycan əhalisinin köçürülməsi nəticəsində

de azad edilmiş binalar və yaşayış evləri gələn erməni əhalisini yerləşdirmək üçün istifadə edilmişdi. Ermənistandan köçürülən azərbaycanlılara güzəştlər və kreditlər verilərsə də, əslində, onlar bütün daşınmaz əmlakdan, ilk növbədə, şəxsi evlərindən və ata-babalarından miras qalan torpaqlarından məhrum olmuşdular.

Lakin müəyyən olunmuş müddətdə planlaşdırılan sayda azərbaycanlı ailəsinin Ermənistandan köçürülməsi mümkün olmamışdı. Buna görə 1950-ci il sentyabrın 6-da SSRİ Nazirlər Soveti “1951–1955-ci illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür–Araz ovalığında kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi haqqında” yeni qərar qəbul etmişdi. Bu qərarla müəyyən edilmiş müddətdə 15 min kolxozçu ailəsinin və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Beləliklə, Moskva köçürmə kampaniyasının müddətini uzadaraq 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarları ilə nəzərdə tutulmuş 100 min nəfərin köçürülməsinə nail olmağa çalışmışdı. Lakin Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı və Tədarük naziri İ.Abdullayevin Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi İ.Mustafayevə və respublikanın Nazirlər Sovetinin

lər ərsəyə gətirilməlidir. Xüsusilə indiki şəraitdə, Ermənistanın sülh müqaviləsindən yayınması məqsədilə müxtəlif bəyanatlar verməsi, məkrli planlar qurmasından dolayı Qərbi Azərbaycanın tarixi dərinədən araşdırılmalı, Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasının hazırlanmasında yaxından iştirak etməliyik. Bu konsepsiya cənab Prezidentin dediyi kimi, sülhsevər konsepsiyadır və beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanmalıdır. Elm buna öz dəstəyini verməli, akademiyanın ictimai elmlər üzrə fəaliyyət göstərən alimləri konsepsiyanın hazırlanmasında yaxından iştirak etməlidirlər.

AMEA-da bu istiqamətdə tədqiqatlar aparmaq məqsədilə Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Tarix İnstitutunda Qərbi Azərbaycan tarixi şöbəsi, Folklor İnstitutunda Qərbi Azərbaycan folkloru şöbəsi və Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Toponimika şöbəsi yaradılıb. Tarix İnstitutunda yeni yaradılan Qərbi Azərbaycan tarixi şöbəsi akademiya bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların mərkəzi olacaq.

sədri T.Quliyevə göndərdiyi 13 oktyabr 1953-cü il tarixli məktubundan məlum olur ki 1948–1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən Kür–Araz ovalığına 11 min 914 təsərrüfat (53 min nəfər) köçürülmüşdü.

Azərbaycanlılar tarixi torpaqlarının bir hissəsindən digər hissəsinə köçürülsə də, bu əsl deportasiya idi, çünki köçürülən azərbaycanlıların əksəriyyətinin iradəsi və istəyi əleyhinə həyata keçirilmişdi. On minlərlə insanın adi həyat ritmini kəsərək onları yeni şəraitə uyğunlaşmağa məcbur etdiyi üçün yeni həyat tərzi, yeni peşələr seçməyə məcbur etmişdi. Köçürülmə zamanı soydaşlarımız ağır məhrumiyətlərə düçar olmuş, xeyli insan itkisi baş vermişdi.

1953-cü ildə İ. Stalinin ölümündən sonra azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən – Qərbi Azərbaycandan köçürülməsi prosesinin intensivliyində azalma müşahidə olunmuşdu. Bu, bir tərəfdən sovet orqanlarının azərbaycanlıların köçürülmə planlarını müəyyən olunmuş müddətdə və sayda yerinə yetirməməsi və digər tərəfdən Qərbdəki kifayət qədər rahat həyatlarını SSRİ-də qarşılaşdıqları maddi və məişət çətinliklərinə dəyişmək istəməyən ermənilərin sayının kəskin artması ilə bağlı olmuşdu. Köçürmə kampaniyası intensivliyini itirərsə də, bütövlükdə, Ermənistandakı yaşayış şəraitinin əlverişsizliyini hiss edən azərbaycanlıların köçməsi tədricən qaçılmaz prosesə çevrilmişdi və SSRİ-nin dağılmasına qədər sabit bir tendensiya almışdı.

Beləliklə, müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycanın partiya rəhbərliyi ermənilərin genişlənməkdə olan ideoloji və ərazi ekspansiyası qarşısında, Moskvanın təşviq etdiyi anti-Azərbaycan millətçi psixozunun ağır nəticələrinin qarşısını almaq üçün bütün qüvvələrini səfərbər etməyə, iradə, dözümlü və sayıqlıq nümayiş etdirməli olmuşdu. Lakin itkisiz də keçinmək olmamışdı.

Türkiyədən torpaq qopartmağın mümkün olmadığını və Sovet respublikalarının sərhədlərinin yenidən bölüşdürülməsinin yaxşı bir nəticə verməyəcəyini anlayaraq Kremli rəhbərliyi azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından deportasiyası hesabına ermənilərin xroniki torpaq çatışmazlığı problemini müvəqqəti həll etmişdi. Nəticədə, Qərbi Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsi də itirilmiş və ermənilərlə məskunlaşdırılmışdı.

İlqar NİFTƏLİYEV,
AMEA Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru